

BULLETIN OF ECONOMIC THEORY AND ANALYSIS

Journal homepage: <http://www.betajournals.org>

Türkiye'de Uluslararası Turizm Talebinin Dinamik Panel Veri Analizi

Nazlı KARAOĞLU <https://orcid.org/0000-0003-3886-2653>

To cite this article: Karaoğlu, N. (2019). Türkiye'de Uluslararası Turizm Talebinin Dinamik Panel Veri Analizi . *Bulletin of Economic Theory and Analysis*, 4(1), 85-101.

Received: 8 May 2019

Accepted: 21 Jun 2019

Published online: 30 Jun 2019

©All right reserved

Bulletin of Economic Theory and Analysis

Volume IV, Issue 1, pp. 85-101, 2019

<http://www.betajournals.org>

Original Article / Araştırma Makalesi

Received / Alınma: 08.05.2019 Accepted / Kabul: 21.06.2019

Türkiye'de Uluslararası Turizm Talebinin Dinamik Panel Veri Analizi

Nazlı KARAOĞLU^a

^aDr. <https://orcid.org/0000-0003-3886-2653>

ÖZ

Türkiye Akdeniz'e kıyısı olan, tarihi ve kültürel dokusuyla dikkat çeken önemli turizm destinasyonlarından biridir. Yabancı turistler sayesinde turizm sektörü Türk ekonomisine döviz getirisi sağlayan sektörlerin başında gelmektedir. Bu çalışmanın amacı Türkiye'nin uluslararası turizm talebini belirleyen faktörleri ortaya koymaktır. Bu amaçla, Türkiye'ye turist gönderen 24 ülkenin 2010-2017 yıllarına ilişkin verilerinden yararlanılmıştır. Uluslararası turizm talebini temsilen ülkeye gelen yabancı turist sayısı kullanılmıştır. Modelde turist tercihlerinin değişen yapısı dikkate alındığı için dinamik panel veri analizi uygulanmıştır. Bağımlı değişkenin gecikmeli değerinin açıklayıcı değişken olarak modele eklenmesi sayesinde turistlerin sadakati ve tavsiyeleri ölçülebilmektedir. Bir dönem önceki turizm talebinin, kişi başı gelirin, arz kapasitesinin ve Türkiye'deki politik istikrarın turizm talebini olumlu etkilediği; göreceli fiyat, terör olayları ve 2016'daki darbe girişiminin turizm talebini olumsuz etkilediği; nispi döviz kurlarının ise turizm talebini etkilemediği saptanmıştır.

Anahtar Kelimeler

Turizm Talebi,
Turizm Ekonomisi,
Panel Veri
Modelleri

JEL Kodu

Z39, Z30, C23

İLETİŞİM Nazlı KARAOĞLU ✉ nazlikaraoglu@hotmail.com

Dynamic Panel Data Analysis of International Tourism Demand in Turkey

ABSTRACT

Turkey, located on the Mediterranean coast, is one of the most important tourism destinations, attracting attention with its historical and cultural texture. Owing to the foreign tourists, the tourism sector is one of the leading sectors that provide foreign exchange rate income to the Turkish economy. The aim of this study is to reveal the factors that determine Turkey's international tourism demand. For this purpose, the data of 24 countries which send tourists to Turkey for the 2010-2017 periods has been used. The number of arriving foreign visitors was used as the proxy of international tourism demand. Dynamic panel data analysis was applied because of the changing structure of tourist preferences. By using the lagged dependent variable as an explanatory variable, tourists' loyalty and the word-of-mouth effect on tourism demand can be measured. It was determined that previous demand, income per capita, accommodation supply and the political stability of Turkey positively affect the tourism demand while relative prices, terrorist incidents and the coup attempt in 2016 negatively affect the tourism demand. Finally, it is revealed that bilateral exchange rates have no effect on tourism demand.

Keywords

Tourism Demand,
Tourism
Economics,
Panel Data Analysis

JEL Classification

Z39, Z30, C23

1. Giriş

Turizm sektörü özellikle gelişmekte olan ülke ekonomilerinin önemli gelir kaynaklarından biridir. Ülkeye gelen yabancı turistlerin döviz getirmesi, görünmeyen bir ihracat etkisi oluşturur. Bir ülkede aktif dış turizm gelirleri pasif dış turizm giderlerinden fazla ise, turizm gelirleri dış ticaret açığının kapatılmasına olumlu katkı sağlar. Turizm sektörünün ekonomi üzerindeki olumlu etkileri bununla sınırlı değildir. Turizm sektörü emek yoğun bir sektör olduğundan, başta tarım, inşaat ve ulaşım sektörleri olmak üzere birçok sektöre istihdam sağlamaktadır. Bununla birlikte, turistlerin ülke içinde yaptıkları tüketim harcamaları diğer sektörlerle gelir oluşturmaktadır. Özetle turizm sektörü, ulusal gelire katkı sağlayarak ekonomik büyümeye yardımcı olmaktadır.

Turizm tüketimi zorunlu bir tüketim olmadığından sosyal, siyasi ve psikolojik faktörlerden çok çabuk etkilenmektedir. Turistlerin seyahat etmelerindeki temel amacın yeni yerler görme, eğlenme ve dinlenme olduğu göz önünde bulundurulduğunda, turist çekebilmek için ülkede huzur ve güven ortamının sağlanması gerekmektedir.

Türkiye, turizm gelirlerinin çoğunu yabancı turistlerden elde eden bir ülkedir. Diğer bir ifadeyle, turizm gelirlerinin en önemli belirleyicisi ülkeye gelen yabancı turist sayısıdır. Çeşitli

doğal güzelliklere sahip bir Akdeniz ülkesi olan Türkiye, özellikle sıcak denizlere uzak olan ülkelerin vatandaşları için ideal bir turizm destinasyonudur. Akdeniz'in yanı sıra, Ege Denizi ve Karadeniz'e de kıyısı bulunduğundan, yaz turizmi yapmak isteyenler için önde gelen turizm ülkelerinden biridir. Anadolu'nun birçok uygarlık ve medeniyete ev sahipliği yapmış olması, yaz turizminin yanı sıra kültür turizmi yapmak isteyenler için de Türkiye'yi cazip kılmaktadır.

Dünya Turizm Örgütü'nün (WTO) yıllık olarak yayınladığı turizm raporlarında ülkelerin ağırladıkları ziyaretçi sayılarına ilişkin istatistiki veriler bulunmaktadır. Buna göre, Türkiye dünyanın en çok ziyaret edilen turizm destinasyonları sıralamasında uzun yıllardır ilk 10'da yer almaktadır.

Tablo 1

Yıllara Göre En Çok Uluslararası Ziyaretçi¹ Ağırlayan 10 Ülke

2015			2016			2017		
Sıra	Ülke	Ziyaretçi Sayısı (bin)	Sıra	Ülke	Ziyaretçi Sayısı (bin)	Sıra	Ülke	Ziyaretçi Sayısı (bin)
1	Fransa	84,452	1	Fransa	82,700	1	Fransa	86,918
2	A.B.D	77,465	2	A.B.D	76,407	2	İspanya	81,786
3	İspanya	68,519	3	İspanya	75,315	3	A.B.D	76,941
4	Çin	56,886	4	Çin	59,270	4	Çin	60,740
5	İtalya	50,732	5	İtalya	52,372	5	İtalya	58,253
6	Türkiye	39,478	6	İngiltere	35,814	6	Meksika	39,298
7	Almanya	34,972	7	Almanya	35,595	7	İngiltere	37,651
8	İngiltere	34,436	8	Meksika	35,079	8	Türkiye	37,601
9	Meksika	32,093	9	Tayland	32,588	9	Almanya	37,452
10	Rusya	26,852	10	Türkiye	30,289	10	Tayland	35,381

Tablo 1'den görüldüğü üzere, Türkiye 2015 yılında yaklaşık 39,5 milyon uluslararası ziyaretçi ağırlayarak dünyada en çok turist ağırlayan 6. ülke olmuştur. 2016 yılında, tam da yaz sezonunun ortasında kalkışılan darbe girişimi, başarısız olmasına rağmen turizmi oldukça olumsuz etkilemiş ve Türkiye'yi %23'lük bir ziyaretçi kaybına uğratarak 10. sıraya geriletmiştir. 2017 yılında sektör toparlanmaya başlamış ve 37,6 milyon ziyaretçiyle dünyada en çok ziyaretçi ağırlayan 8. ülke olmuştur (UNWTO, 2018). Türkiye turizm gelirleri sıralamasında, dünyada en çok turizm geliri elde eden 10 ülke arasına girememektedir.

¹ Yabancı turistler ve yurtdışında ikamet eden vatandaşların toplamıdır.

Bu çalışmanın amacı, Türkiye için önemli bir gelir kaynağı olan turizm sektöründeki uluslararası talebin belirleyicilerini ortaya koymaktır. Türkiye'ye turist gönderen 24 ülkenin 2010-2017 yıllarına ilişkin verilerinden hareketle dinamik panel veri analizi uygulanmıştır.

Çalışmanın izleyen bölümleri şu şekildedir: ikinci bölümde turizm sektörünün Türk ekonomisindeki yeri ve önemi tablolar ve grafikler yardımıyla sunulmuştur. Üçüncü bölümde literatürdeki benzer çalışmalara yer verilmiştir, dördüncü bölümde analizde kullanılan veri seti ve yöntem tanıtılmıştır, beşinci bölümde ise elde edilen ampirik bulgular verilmiş ve yorumlanmıştır. Çalışma, sonuç ve değerlendirme ile sonlandırılmaktadır.

2. Turizm Sektörünün Türk Ekonomisindeki Yeri ve Önemi

Türkiye, aktif dış turizmi pasif dış turizminden fazla olan bir ülke olduğundan turizm gelirleri dış ticaret açığını kapatmaya yardımcı olmaktadır. TÜİK'ten elde edilen verilerle oluşturulan Tablo 2'de bazı turizm istatistikleri yer almaktadır. İlk sütunda Türkiye'ye gelen ziyaretçilerden elde edilen toplam turizm geliri² verilmiştir. Bu gelirin çok büyük bir kısmı (%80-85) yabancı turistlerden elde edilmektedir.

Tablo 2

Bazı Turizm İstatistikleri

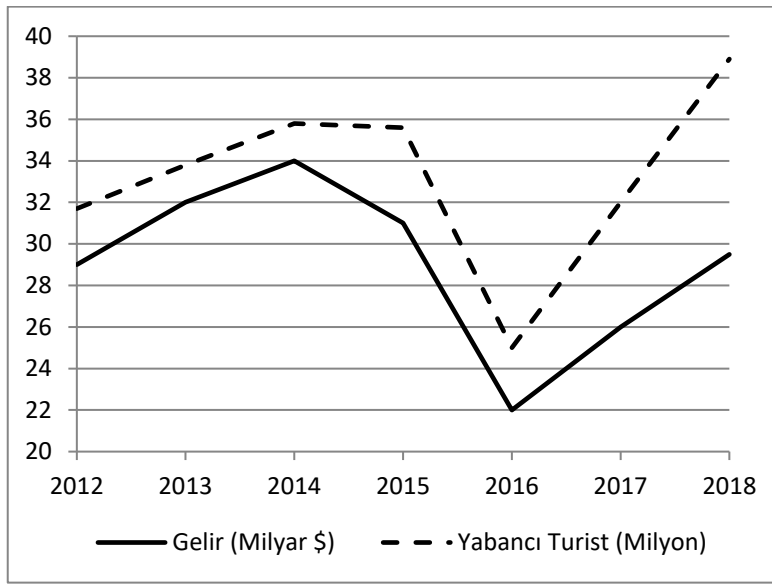
	Toplam turizm geliri (milyon \$)	Ülkeden çıkış yapan yabancı ziyaretçi sayısı (bin)	Yabancı turistlerin ortalama harcaması (\$)	Turizm gelirlerinin dış ticaret açığını karşılama oranı (%)	Turizm gelirlerinin ihracat gelirleri içindeki payı (%)
2012	29.007	31.655	577	34,20	19,03
2013	32.310	33.827	749	32,35	21,28
2014	34.306	35.850	775	40,57	21,77
2015	31.465	35.592	715	49,63	21,88
2016	22.107	25.265	633	39,42	15,51
2017	26.284	32.080	630	34,22	16,74
2018	29.513	38.952	617	53,55	17,57

Tablo 2'nin son sütununda, turizm gelirlerinin toplam ihracat gelirleri içindeki payı yer almaktadır. 2015 yılına kadar toplam ihracat gelirlerinin yaklaşık 5'te 1'i turizm gelirlerinden elde edilmektedir. Turizm gelirlerinin dış ticaret açıklarını kapatmadaki payı ise her sene artış göstererek 2015 yılında %49,63 seviyesine ulaşmıştır. Artan dış ticaret açığı ve düşen turizm

² Yabancı turistler ve yurtdışında ikamet eden Türk vatandaşlarından elde edilen toplam turizm geliri

gelirleri sebebiyle bu oran 2016 yılında %39,42'ye gerilemiştir. 2016 yılından sonra turizm gelirlerinin toplam ihracat gelirleri içindeki payı %16-17 civarında kalmıştır. 2018'de turizm gelirleri daha hâlâ 2014-2015'teki seviyelerine ulaşmamasına rağmen, turizm gelirlerinin dış ticaret açıklarını kapatmadaki payı %53,55'e yükselmiştir. Bu durum ithalattaki düşüğe bağlı olarak dış ticaret açığının azalmasından kaynaklanmaktadır. Sonuç itibariyle, turizm sektörü henüz 2015 yılındaki gücüne kavuşmamasına rağmen ekonomi içindeki önemi ortadadır.

Tablo 2'de verilen turizm gelirleri ile yabancı turist sayısı verileri, görsel olarak Şekil 1'de sunulmuştur.

Şekil 1. Yıllara göre turizm gelirleri ve yabancı turist sayısı

Tablo 2 ve Şekil 1'den, 2014 yılına kadar artış trendinde olan yabancı turist sayısı ve turizm gelirlerinin, 2015'ten itibaren düşmeye başladığı, 2016 yılında ise bariz bir kırılma yaşandığı görülmektedir. 2016 yılında Türkiye'yi ziyaret eden yabancı turistlerin sayısı 2015 yılına göre %29 azalarak 25 milyona düşmüştür. Bunun başlıca nedeni, terör olayları ve siyasi istikrarsızlık algısı olarak görülmektedir. Yabancı turist sayısındaki düşüğe paralel olarak turizm gelirlerinde de %29,7'lik bir düşüş yaşanmıştır. 2017 yılında ülkeye gelen yabancı turist sayısı %27 artmasına rağmen, turizm gelirleri %19 artış göstermiştir. Diğer bir ifadeyle turizm gelirlerindeki artış, yabancı turist sayısındaki artışı yakalayamamıştır. Aynı durum 2018 yılında da gözlenmiştir. 2018 yılında yabancı turist sayısı %21 artarken, turizm geliri %12,3 oranında artmıştır. Bu durum Şekil

1'den de görülebilir. Turizm gelirlerindeki artışın eğimi, turist sayısındaki artışın eğiminden daha azdır.

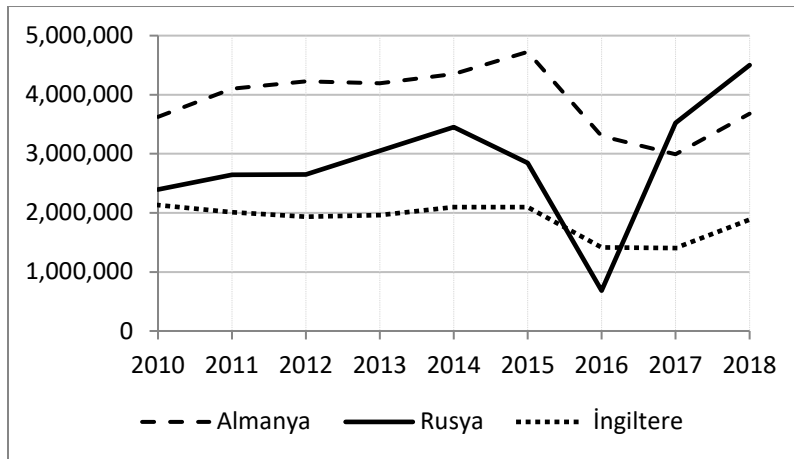
Tablo 2'den sunulan bir diğer bilgi ise yıllara göre yabancı turistlerin yaptıkları ortalama turizm harcamasıdır. Görüldüğü üzere, Türkiye'ye gelen yabancı turistlerin ortalama harcaması 2014'ten bu yana her geçen sene düşmüştür. Bunun nedeni ülkeye daha düşük gelirli turistlerin gelmesi olabilir. Bunu anlayabilmek için Tablo 3'te, 2014 ve 2018 yıllarında Türkiye'ye en çok turist gönderen 5 ülke ve bu ülkelerden gelenlerin harcama bilgileri verilmiştir.

Tablo 3

2014 ve 2018 Yıllarında Ülkemize En Çok Turist Gönderen 5 Ülke

Sıra	Ülke	2014		Ülke	2018	
		Gelen turist sayısı	Kişisel Harcama (Bin \$)		Gelen turist sayısı	Kişisel Harcama (Bin \$)
1	Almanya	4.349.969	1.955.301	Rusya	4.500.408	1.195.551
2	Rusya	3.451.749	1.322.488	Almanya	3.678.664	1.997.795
3	İngiltere	2.098.621	1.075.684	Bulgaristan	2.295.882	431.504
4	Gürcistan	1.718.167	478.682	Gürcistan	2.077.134	275.269
5	Bulgaristan	1.609.660	376.056	İngiltere	1.884.468	1.021.530

En çok turist gönderen 5 ülke daha yakından incelendiğinde; Alman, Rus ve İngiliz turistlerin harcamalarının, Gürcü ve Bulgar turistlerin harcamalarından çok daha fazla olduğu görülmektedir. Türkiye için oldukça önem arz eden 3 ülkeden (Almanya, Rusya ve İngiltere) gelen turist sayılarına yıllara göre Şekil 2'de verilmiştir.

Şekil 2. Yıllara göre Almanya, Rusya ve İngiltere'den gelen turist sayıları

2016 yılında Alman turist sayısı %30, Rus turist sayısı %76, İngiliz turist sayısı ise %32,4 oranında azalmıştır. Rus turist sayısındaki düşüşün diğer ülkelerden daha fazla olmasının nedeni, 2015 yılının Kasım ayında Rusya ile Türkiye arasında yaşanan siyasi kriz (uçak krizi) ve Rus ekonomisindeki kötü gidişat olarak değerlendirilmektedir. 2017'den itibaren ülkede güven ortamının sağlanmasıyla birlikte yabancı turist sayısı yeniden artış trendine geçmiştir. Rusya ile yapılan uzlaşma sonrası 2017 yılında ülkeye gelen Rus turist sayısı %415,7 artmış ve 2014 yılındaki seviyesine ulaşmıştır. Ancak Alman turistlerin güvenini yeniden kazanmak biraz daha zor olmuştur. Bunda 2016'nın Ocak ayında İstanbul'da Sultanahmet Meydanında gerçekleştirilen terör saldırısında 12 Alman turistin hayatını kaybetmesi etkili olmuş olabilir. 2018'de İngiliz turist sayısı bir önceki yıla göre artmış olsa da henüz 2014-2015'teki seviyelerine gelmemiştir.

3. Literatür Taraması

Turizm talebini dinamik panel veri analizi yaparak inceleyen çalışmalardan bazıları şu şekildedir; Garín-Munöz (2006) 15 ülkenin verilerinden hareketle 1992-2002 dönemi için Kanarya Adalarına olan turizm talebini GMM tahmincisiyle analiz etmiştir. Otoregresif terimin istatistiksel olarak anlamlı bulunması turistlerin sadık olduğu veya tavsiye üzerine geldiği şeklinde yorumlanmıştır. Diğer yandan Kanarya Adalarına yapılan turizmin lüks tüketim kabul edilebileceği ve fiyat esnekliğinin yüksek olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Garín-Munöz ve Montero-Martín (2007) 1991-2003 yılları için 14 ülke verisini kullanarak Balear Adaları'na olan turizm talebini dinamik panel veri analizi ile incelemiştir. Çalışma sonucunda, turizm talebini ağırlıklı olarak etkileyen değişkenlerin adalardaki göreceli yaşam maliyeti ve turistlerin geliri olduğu belirtilmiştir. Aslan vd. (2008) 9 ülke verisinden hareketle 1995-2004 yılları için Türkiye'ye olan uluslararası turizm talebini GMM-DIFF yöntemiyle tahmin etmiştir. Çalışma sonucunda turizm talebinin gecikmeli değişkeninin istatistiksel olarak anlamlı olduğu ortaya konulmuştur. Bu 9 ülkenin turistlerinin gelirlerinin turizm talebini belirlemede istatistiksel olarak anlamlı olmadığı bulunmuştur. Buna göre bu ülkelerden gelen turistler için Türkiye'ye yapılan turizm lüks değildir. Habibi ve Abbasinejad (2011) 19 Avrupa ülkesinden Malezya'ya olan turizm talebini 1998-2007 dönemine ilişkin verilerle incelemiştir. Turist gönderen ülkedeki kişi başı gelirin, Malezya'daki turizm arz kapasitesinin ve siyasi istikrarın turizm talebindeki etkisi pozitif bulunmuştur. Leitão (2015), 26 ülkeden Portekiz'e olan turizm talebini 2003-2013 dönemi için dinamik panel veri analizi uygulayarak incelemiştir. Nispî fiyatların ve beşeri sermayenin turizm talebi üzerinde pozitif bir etkisinin bulunduğu, diğer bir ifadeyle kaliteli hizmetlerin turizm talebini arttırdığı

sonucuna ulaşılmıştır. Aydın vd. (2015), 1996-2013 yılları için Türkiye'ye en çok turist gönderen 5 ülke verisinden hareketle uluslararası turizm talebini tahmin etmiştir. Beklenildiği üzere turizm fiyatları ile seyahat maliyetlerinin turizm talebini negatif yönde etkilediği, döviz kurlarının turizm talebini pozitif etkilediği görülmüştür. Turistlerin gelirinin talep üzerindeki etkisi beklenenin aksine negatif olarak bulunmuştur. Doğru vd. (2017) 2003-2012 dönemine ilişkin 9 ülkenin verisini kullanarak Türkiye'ye olan uluslararası turizm talebini tam değiştirilmiş en küçük kareler (FM-OLS) tahmincisi ile analiz etmiştir. Havuzlanmış FM-OLS tahmini sonucunda otoregresif terim, gelir, nispi fiyatlar, ikame fiyatlar ve mevsimsel kuklaların turizm talebini belirlemede istatistiksel olarak anlamlı olduğu ortaya konulmuştur. FM-OLS gruplar arası tahmin sonucunda turizm talebinin belirleyicilerinin ülkeden ülkeye değiştiği sonucuna varılmıştır. Rusya dışındaki diğer tüm ülkelerde otoregresif terimin turizm talebi üzerinde anlamlı bir etkisinin olduğu; Almanya, Fransa, Hollanda, İtalya ve İspanya gibi yüksek gelirli ülkelere gelen yabancı turistlerin gelirlerinin turizm talebi üzerinde anlamlı bir etkisinin olmadığı bulgusuna ulaşılmıştır.

4. Veri ve Yöntem

İktisat teorisine göre tüketim talebini etkileyen faktörlerin başında bireylerin geliri ve malın fiyatı gelmektedir. Bu nedenle modele alınması gereken başlıca değişkenler; turist gönderen ülkedeki kişi başı milli gelir ve Türkiye'ye göre göreceli fiyatlardır. Göreceli fiyatlar, Türkiye ile turist gönderen ülkenin TÜFE'lerinin oranıdır, ($GF = \frac{TÜFE_{Türkiye}}{TÜFE_{Diğer}}$). Turizm talebini etkilemesi beklenen bir diğer ekonomik faktör ise döviz kurudur. Türkiye ile turist gönderen ülke arasındaki döviz kuru modele alınmalıdır.

Turistler daha önce ziyaret edip fiyat ve hizmetlerinden memnun kaldıkları ülkeleri yeniden ziyaret etmek isteyebilirler. Hatta belirli ülkelerde turizm yapmayı alışkanlık haline getirmiş olabilirler. Ayrıca turistlerin geçmiş seyahatleri hakkında çevresindekilerle konuşması, onlara tavsiyede bulunması, o ülkeye yeni turistlerin gelmesini sağlayabilir. Tüketici tercihlerinin talep üzerindeki dinamik yapısını inceleyebilmek amacıyla, bir önceki dönem ülkeye gelen turist sayısı açıklayıcı değişken olarak modele alınmalıdır.

Turizm tüketimi bireyler için zorunlu bir tüketim olmadığından, turizm hizmeti veren ülkedeki/bölgedeki doğal afetlerden, savaş ve terör olaylarından, siyasi istikrarsızlıklardan, hastalık salgınlarından ve benzeri faktörlerden çok çabuk etkilenir. Bu nedenle uluslararası turizm talebi tahmin edilirken siyasi istikrarı temsilen “siyasi istikrar ve terör/şiddet yokluğu indeksi

(PSI)” (Habibi ve Abbasinejad, 2011), terör olaylarını temsilen “global terör indeksi (GTI)” (Başar vd., 2016) değişkenleri modele alınmalıdır.

Talebi etkileyen bir diğer faktör ise arz kapasitesidir. Arz kapasitesini temsilen Turizm Bakanlığı’ndan belgeli tesis sayısı ve mevcut yatak sayısı modele alınmalıdır.

Buradan hareketle turizm talebini modellemek için bir dönem önceki yabancı turist sayısı, gelir, görelî fiyatlar, döviz kuru, terör ve siyasi istikrar indeksleri, arz kapasitesini temsilen yatak ve tesis sayısı değişkenleri kullanılmıştır. 2016 yılındaki darbe girişiminin turizm talebi üzerindeki etkisini görebilmek için modele kukla değişken eklenmiştir.

Bu doğrultuda turizm talep fonksiyonu aşağıdaki gibi yazılabilir:

$$TT_{i,t} = f(TT_{i,t-1}, KBG_{i,t}, GF_{i,t}, KUR_{i,t}, GTI_t, PSI_t, TS_t, YS_t, DUM_{2016}) \quad (1)$$

Ampirik model ise aşağıdaki gibi olacaktır:

$$\begin{aligned} \ln TT_{i,t} = & \beta_0 + \beta_1 \ln TT_{i,t-1} + \beta_2 \ln KBG_{i,t} + \beta_3 \ln GF_{i,t} + \beta_4 \ln KUR_{i,t} + \beta_5 \ln GTI_t \\ & + \beta_6 \ln PSI_t + \beta_7 \ln TS_t + \beta_8 \ln YS_t + \beta_9 DUM_{2016} + v_{i,t} \end{aligned} \quad (2)$$

Burada $v_{i,t} = \mu_i + u_{i,t}$ ’dir. μ_i gözlenemeyen birim etkileri, $u_{i,t}$ hata terimini temsil etmektedir. Bağımlı değişken $TT_{i,t}$ t yılında i ülkesinden Türkiye’ye gelen yabancı turist sayısını, $TT_{i,t-1}$ bir önceki yılda (t-1) i ülkesinden Türkiye’ye gelen yabancı turist sayısını, $KBG_{i,t}$ t yılında i ülkesindeki kişi başı GSYH değerini, $GF_{i,t}$ t yılında Türkiye ile i ülkesindeki görelî fiyatları, $KUR_{i,t}$ t yılında i ülkesindeki turistin 1 TL alabilmek için ulusal para birimi cinsinden ödemesi gereken miktarı, GTI_t Türkiye’nin t yılındaki global terör indeksini, PSI_t Türkiye’nin t yılındaki siyasi istikrar indeksini, TS_t t yılında Türkiye’deki bakanlıktan işletme belgeli tesis sayısını, YS_t t yılında Türkiye’deki bakanlıktan belgeli işletmelerdeki yatak kapasitesini göstermektedir. 2016’da tam da turizm sezonunda Türkiye’de kalkışılan darbe girişimini temsilen modele kukla değişken ilave edilmiştir. DUM_{2016} kukla değişkeni 2016 yılında 1, diğer yıllarda 0 değerini almaktadır.

Analize dahil edilen 24 ülke Tablo 4’te verilmiştir.

Tablo 4

Analize Dâhil Edilen Ülkeler

1) Almanya	7) Bulgaristan	13) İran	19) Japonya
2) Amerika	8) Danimarka	14) İspanya	20) Kanada
3) Avustralya	9) Fransa	15) İsrail	21) Rusya
4) Avusturya	10) Gürcistan	16) İsveç	22) Tunus
5) Azerbaycan	11) Hollanda	17) İsviçre	23) Ukrayna
6) Belçika	12) İngiltere	18) İtalya	24) Yunanistan

2018 yılında bu 24 ülkeden Türkiye'ye gelen yabancı turist sayısı, toplam turist sayısının, yani uluslararası turizm talebinin %50'den fazlasını temsil etmektedir. Bu ülkeler seçilmesinde verilerin ulaşılabilirliği göz önünde bulundurulmuştur.

Analizde kullanılan değişkenlerin tanımı ve elde edilme kaynakları özet olarak Tablo 5'te verilmiştir.

Tablo 5

Değişkenlerin Tanımı ve Kaynakları

Değişken	Açıklama	Kaynak
TT	Belirli ülkelerden gelen yabancı ziyaretçi sayısı	Türkiye İstatistik Kurumu
KBG	2010 sabit fiyatlarıyla, US\$ cinsinden kişi başı GSYH	World Bank-World Development Indicators
GF	(TÜFE _{Türkiye} /TÜFE _{Diğer})	World Bank-World Development Indicators
KUR	1 TL alabilmek için belirli bir ülke turistinin ödemesi gereken ulusal para miktarı	Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası
GTI	Global Terör İndeksi (0 ile 10 arasında değer almaktadır)	Institute for Economics and Peace
PSI	Siyasi istikrar ve terör/şiddet yokluğu indeksi (-2.5 ile 2.5 arasında değerler almaktadır)	World Bank- Worldwide Governance Indicators
TS	Turizm İşletme (Bakanlık) Belgeli Tesis Sayısı	T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı
YS	Turizm İşletme(Bakanlık) Belgeli Tesislerdeki Yatak Sayısı	T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı

Dinamik modellerde bağımlı değişkenin gecikmeli değeri açıklayıcı değişken olarak modelde yer aldığından $E(\ln TT_{i,t-1} u_{i,t-1}) \neq 0$ 'dır. Buna ilaveten birim etkilerin varlığında $E(\ln TT_{i,t-1} \mu_i) \neq 0$ olduğundan $E(\ln TT_{i,t-1} v_{i,t}) \neq 0$ olur. Daha açık bir ifadeyle, katı dışsallık

varsayımı sağlanamamaktadır (Tatoğlu, 2012) Bu durumda havuzlanmış en küçük kareler tahmincileri sapmalı olmaktadır. Diğer yandan, birim etkileri göz önüne alan, sabit etkiler varsayımına dayanan gölge değişkenli en küçük kareler tahmincisinin ancak T sonsuza giderken tutarlı sonuçlar verdiği ortaya konulmuştur (Nickell, 1981). T'nin küçük olduğu durumlarda birim etkileri modelden düşürmek için birinci farklar modeli kullanılabilir. Birinci farklar modeli aşağıdaki gibidir:

$$\begin{aligned} \Delta \ln TT_{it} = & \beta_1 \Delta \ln TT_{i,t-1} + \beta_2 \Delta \ln KGB_{i,t} + \beta_3 \Delta \ln GF_{i,t} + \beta_4 \Delta \ln KUR_{i,t} + \beta_5 \Delta \ln GTI_t \\ & + \beta_6 \Delta \ln PSI_t + \beta_7 \Delta \ln TS_t + \beta_8 \Delta \ln YS_t + \beta_9 \Delta DUM_{2016} + \Delta u_{it} \end{aligned} \quad (3)$$

Ancak bu sefer de $E(\Delta \ln TT_{i,t-1} \Delta u_{it}) \neq 0$ olduğundan bir içsellik problemi ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla birinci farklar yönteminden elde edilen tahminciler de sapmalıdır. Anderson ve Hsiao (1982) araç değişkenler kullanılarak bu soruna çözüm önermiştir. Araç değişken olarak bağımlı değişkenin 2 ya da daha önceki gecikmeli değeri kullanılmaktadır. Böylece tutarlı tahminciler elde edilebilmektedir. Anderson ve Hsiao'nun (1982) tahmincisi tutarlı olmasına rağmen tüm moment şartlarını kullanmadığından ve Δu_{it} 'nin otokorelasyon problemini dikkate almadığından etkin değildir (Tatoğlu, 2012).

Arellano ve Bond (1991), Eşitlik (3)'teki birinci farklar modelinden Genelleştirilmiş Momentler Metodu (GMM) ile etkin tahminciler elde edilebileceğini göstermiştir. Buna göre birinci farkı alınmış model araç değişkenlerle dönüştürülerek tahmin edilir. Elde edilen tahminciler "iki aşamalı araç değişkenler tahmincisi" olarak adlandırılır (Gürüş, 2015). İki aşamalı GMM'de, 2 ve üzeri gecikmeli değerler ($\ln TT_{i,t-2}, \ln TT_{i,t-3}, \dots$), gecikmeli bağımlı değişken ($\Delta \ln TT_{i,t-1}$) için araç değişken olarak kullanılmaktadır. Böylelikle tüm moment koşulları kullanılmaktadır. Diğer açıklayıcı değişkenlerin araç değişkenleri kendileridir.

5. Ampirik Bulgular

Çalışmada kullanılan tesis sayısı (TS) ile yatak kapasitesi (YS) değişkenlerinin ikisi de turizm arzını temsil etmektedir. Bu iki değişkenin arasındaki korelasyon %98 olduğundan, modele birlikte alınmamıştır. Benzer şekilde global terör indeksi (GTI) değişkeni ile politik istikrar indeksi (PSI) değişkenlerinin arasında negatif yönlü yüksek bir korelasyon (%96) bulunmaktadır. Bu iki değişken de modele birlikte alınmamıştır. Bu nedenle iki alternatif model kullanımı tercih edilmiştir. Diğer değişkenlere ek olarak; Model 1'de GTI ve TS değişkenlerine yer verilirken,

Model 2'de PSI ve YS değişkenlerine yer verilmiştir. Analizde, PSI ve DUM₂₀₁₆ değişkenleri dışındaki diğer değişkenlerin logaritmik formu kullanılmıştır. DUM₂₀₁₆ kukla değişken olduğundan, PSI ise negatif değerlere sahip olduğundan logaritması alınamamıştır.

Arellano-Bond'un iki aşamalı GMM tahmincisi kullanılarak elde edilen tahmin sonuçları Tablo 6'da verilmiştir.

Tablo 6

Arellano-Bond'un İki Aşamalı GMM Tahmin Sonuçları

Değişken	Model 1 (robust standart hatalar)		Model 2 (robust standart hatalar)	
	Katsayı	z ist.	Katsayı	z ist.
lnTT _(t-1)	0,69***	2,63	0,64***	3,07
lnKGB	1,67**	2,03	1,67**	1,96
lnGF	-0,76***	-2,48	-1,01***	-2,12
lnKUR	-0,03	-0,10	-0,16	-0,38
lnGTI	-0,26*	-1,84	-	-
PSI	-	-	0,16*	1,73
lnTS	0,50*	1,70	-	-
lnYS	-	-	0,64***	2,59
DUM ₂₀₁₆	-0,31***	-4,58	-0,25***	-4,09

Modeldeki (**), (*), (*), sırasıyla katsayının %1, %5, %10 anlamlılık düzeyinde anlamlı olduğunu belirtmektedir.

Tahmin sonuçları yorumlanmadan önce tanılama testlerinin sonuçlarına bakılmalıdır. Tanılama testlerinin sonuçları Tablo 7'deki gibidir.

Tablo 7

Tanılama Testleri

	Wald testi		AR(1) için otokorelasyon testi		AR(2) için otokorelasyon testi	
	χ^2 ist.	Prob	z ist.	Prob.	z ist.	Prob.
Model 1	87,19***	(0,000)	-1,24	(0,214)	-1,46	(0,144)
Model 2	116,69***	(0,000)	-1,32	(0,186)	-1,48	(0,139)

Modelin genel anlamlılığını gösteren Wald testine göre, her iki model de istatistiksel olarak anlamlıdır. Arellano ve Bond'un dinamik panel veri modellerinde birinci farkı alınmış hata terimlerinde otokorelasyonun varlığını sınamak için geliştirdiği "Arellano-Bond testi"nin boş hipotezi "otokorelasyon yoktur" şeklindedir. GMM tahmincilerinin etkin olabilmesi için kalıntılarda 2. mertebeden otokorelasyon bulunmaması gerekmektedir (Tatoğlu, 2012). Tablo 7'deki bulgulara göre her iki modelin kalıntılarında da 1. ve 2. mertebeden otokorelasyon yoktur. Buna göre elde edilen tahminler etkindir³. Tahmin sonuçları yorumlanabilir.

Turistlerin sadakatini ve tavsiye etkisini (*word of mouth effect*) gösteren otoregresif katsayı her iki modelde de %1 anlamlılık düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur. Geçmiş dönemde Türkiye'ye gelen yabancı turistlerin şimdiki döneme ilişkin talebi pozitif yönlü etkilediği görülmektedir. Gelir esnekliğini gösteren lnKGB değişkenine ilişkin katsayı her iki modelde de %5 anlamlılık düzeyinde istatistiksel olarak anlamlıdır. Katsayının (1,67) 1'den büyük olması yabancı turistlerin Türkiye'ye olan turizm talebinin lüks tüketim olduğunu göstermektedir (Garín-Munöz, 2006; Habibi ve Abbasinejad, 2011; Doğru vd., 2017). Buna göre, yabancı turistlerin gelirlerinde meydana gelen %1'lik bir artış, turizm talebini %1,67 arttırmaktadır.

Talebin fiyat esnekliği beklendiği gibi negatiftir ve %1 anlamlılık düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur. Teoriye uygun olarak, fiyatlardaki artışların turizm talebinde düşüşe yol açtığı saptanmıştır.

Türkiye ile turist gönderen ülkenin arasındaki kur arttıkça turizm talebinin negatif etkilenmesi beklenmekteyken, analiz sonucunda kur değişkeni istatistiksel olarak anlamlı bulunmamıştır. Bunun nedeni, ilgili dönemde ele alınan ülkelerin çoğunun kişi başına düşen milli gelirinin Türkiye'ninkinden çok daha fazla olması olabilir. Türkiye'ye gelen yabancı turistlerin büyük bir kısmının satın alma güçleri oldukça yüksek olduğundan ikili kurlardaki değişimler bu turistlerin turizm talebinde istatistiksel olarak anlamlı bir etki oluşturmuyor olabilir.

Model 1'de turizm sektörünü olumsuz etkileyebilecek, Türkiye için önemli bir faktör olan terör olaylarının etkisi ölçülmüştür. Global terör indeksine ilişkin katsayı beklendiği gibi negatiftir ve %10 anlamlılık düzeyinde istatistiksel olarak anlamlıdır. Global terör indeksindeki %1'lik bir artış, turizm talebini %0,26 oranında düşürmektedir. Model 2'de politik faktörlerin turizm

³ Robust standart hatalar yöntemi kullanıldığından araç değişkenlerin içselliklerini sınamak için Sargan testi uygulanamamaktadır.

talebindeki etkisini ölçmek amacıyla modele dahil edilen politik istikrar indeksi değişkeni %10 anlamlılık düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur. Politik istikrar arttıkça turizm talebinin de artacağı ortaya konulmuştur. Global terör indeksi ile politik istikrar indeksi arasında negatif yönlü güçlü bir korelasyon bulunduğundan biri artarken diğeri azalmaktadır.

Model 1'de arzı temsilen işletme belgeli tesis sayısı modele alınmıştır. Buna göre tesis sayısındaki %1'lik bir artış, turizm talebini %0,5 arttırmaktadır. Model 2'de ise arz kapasitesini temsilen işletme belgeli tesislerdeki yatak sayısı modele alınmıştır. Yatak sayısında meydana gelen %1'lik bir artışın turizm talebini %0,64 arttırdığı sonucuna varılmıştır. Bu sonuçlar beklentileri karşılamaktadır.

2016'daki darbe girişiminin turizm talebi üzerindeki etkisi beklendiği gibi negatif bulunmuştur. 2016'daki terör olaylarının, turizm talebinin %31 oranında düşmesine neden olmuştur.

6. Sonuç

Turizm sektörü Türkiye gibi gelişmekte olan ülke ekonomileri için çok önemli bir gelir kaynağıdır. Turizm gelirlerinin büyük bir kısmı yabancı turistlerden elde edilmektedir. Bu nedenle Türkiye'ye yönelik uluslararası turizm talebini etkileyen faktörlerin belirlenmesi ve ona göre davranılması gerekmektedir. Türkiye'ye yönelik uluslararası turizm talebini etkileyebilecek ekonomik faktörler; turistlerin geliri, turizm ürünün fiyatı, döviz kurları, Türkiye'deki turizm arz kapasitesi iken, ekonomik olmayan faktörler; Türkiye'deki terör olayları, politik istikrar durumu, doğal afetler gibi faktörlerdir. Turizm talebini etkileyebileceği düşünülen bir diğer önemli değişken ise tüketici eğilimidir. Zira yapılan çalışmalar göstermektedir ki, turizm talebinin önemli belirleyicilerinden biri geçmiş dönemdeki turizm talebidir. Bu bağlamda Türkiye'ye yönelik uluslararası turizm talebinin %50'den fazlasını oluşturan 24 ülkenin verisi kullanılarak turizm talebinin belirleyicileri araştırılmıştır.

Analiz sonucunda elde edilen bulgulara göre talebin gelir esnekliği pozitif ve 1'den büyük bulunmuştur. Böylece, Türkiye'de turizmin, yabancılar için lüks tüketim olduğu belirlenmiştir. Tüketim eğilimini gösteren otopregresif katsayının talep üzerindeki etkisi anlamlı ve pozitiftir. Bu değer (0,69) turistlerin sadakatının yüksek olduğu ya da tavsiye etkisiyle (*Word of mouth effect*) gelen turistlerin çokluğunu temsil etmektedir. Göreli fiyatların turizm talebi üzerindeki etkisi istatistiksel olarak anlamlı ve beklendiği gibi pozitif bulunmuştur. İkili döviz kurlarının turizm

talebi üzerinde anlamlı bir etkisi saptanmamıştır. Arz kapasitesini temsil eden her iki değişkenin talep üzerindeki etkisi istatistiksel olarak anlamlı ve beklentilere uygun olarak bulunmuştur. Arz kapasitesindeki artışlar turizm talebini pozitif etkilemektedir.

Ekonomik olmayan faktörlerin etkisine bakıldığında, beklentilerle paralel olarak terör olaylarının turizm talebi üzerinde negatif bir etkisi olduğu ortaya konulmuştur. Özellikle 2016 yılında yaşanan darbe girişiminin talebi yaklaşık %30 düşürdüğü görülmüştür. Politik istikrar indeksinin kullanıldığı modelde de destekleyici sonuçlar vermiştir. Politik istikrardaki artışın turizm talebini arttırdığı saptanmıştır.

Türkiye’de turizm tüketiminin yabancı turistler için lüks tüketim olduğu sonucuna varılması ancak turizm gelirlerinin turist sayısı ile paralel bir biçimde artmaması, yüksek gelirli turistlerin yerini daha düşük gelirli turistlere bıraktığına işaret etmektedir. Turist sayısı ile birlikte turizm gelirlerini de arttırabilmek için, yüksek harcama yapabilecek durumda olan yüksek gelirli turistleri kazanmak gerekmektedir. Yüksek gelirli turistlerin büyük çoğunluğunun Avrupalı olduğu düşünüldüğünde, bu kişilerin siyasi krizlere ve terör olaylarına karşı hassasiyetleri göz önünde bulundurulmalıdır. Turizm talebini ve dolayısıyla sektörden elde edilebilecek gelirleri arttırmak için öncelikle ülkede huzur ve güven ortamının sağlanması gerekmektedir. Bununla birlikte, turizm yatırımlarının arttırılması ve gelen turistlerin iyi ağırlanması, turizm talebindeki artışı da beraberinde getirecektir.

Kaynakça

- Anderson, T. W., & Hsiao C. (1982). Formulation and estimation of dynamic models using panel data. *Journal of Econometrics*, 18(1), 47-82. doi: 10.1016/0304-4076(82)90095-1
- Arellano, M., & Bond, S. (1991). Some tests of specification for panel data: Monte Carlo evidence and an application to employment equations. *Review of Economic Studies*, 58(2), 277-297. doi: 10.2307/2297968
- Aslan, A., Kaplan, M., & Kula, F. (2008). International tourism demand for Turkey: A dynamic panel data. *Munich Personal RePEc Archive*, MPRA Paper No. 10601. Alınan yer <https://mpra.ub.uni-muenchen.de/10601/>
- Aydın, A., Darıcı, B., & Taşçı, H. M. (2015). Uluslararası turizm talebini etkileyen ekonomik faktörler: Türkiye üzerine bir uygulama. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 45, 143-177. doi: 10.18070/euiibfd.85938
- Başar, S., Künü, S., & Hopoğlu, S. (2016). Terörün BRICS ve MINT ülkelerindeki turizm faaliyetleri üzerine etkisi. *Ekonomik Yorumlar*, 53(618), 43-50.
- Doğru, T., Sarıkaya-Türk, E., & Crouch, G. I. (2017). Remodeling international tourism demand: Old theory and new evidence. *Tourism Management*, 60, 47-55. doi: 10.1016/j.tourman.2016.11.010
- Garin-Munöz, T. (2006). Inbound international tourism to Canary Islands: A dynamic panel data model. *Tourism Management*, 27(2), 281-291. doi: 10.1016/j.tourman.2004.10.002
- Garin-Munöz, T., & Montero-Martin, L. F. (2007). Tourism in the Balearic Islands: A Dynamic Model for International Demand Using Panel Data. *Tourism Management*, 28(5), 1224-1235. doi: 10.1016/j.tourman.2006.09.024
- Güriş, S. (Ed.). (2015). *Stata ile Panel Veri Modelleri*. İstanbul: Der Yayınları
- Habibi, F., & Abbasinejad, H. (2011). Dynamic panel data analysis of European tourism demand in Malaysia. *Iranian Economic Review*, 15(29), 27-41. doi: 10.22059/ier.2011.32721
- Leitão, N. C. (2015). Portuguese tourism demand: A dynamic panel data analysis. *International Journal of Economics and Financial Issues*, 5(3), 673-677.
- Nickell, S. (1981). Biases in dynamic models with fixed effects. *Econometrica*, 49(6), 1417-1426. doi: 10.2307/1911408
- Tatoğlu, F. Y. (2012). *İleri Panel Veri Analizi (Stata Uygulamalı)*. Beta Yayıncılık, İstanbul
- TÜİK (2013). *Haber Bülteni*, Sayı:13427. Alınan yer <http://www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=13427>
- TÜİK (2014). *Haber Bülteni*, Sayı:15885. Alınan yer: <http://www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=15885>

- TÜİK (2015). *Haber Bülteni*, Sayı:18665. Alınan yer <http://www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=18665>
- TÜİK (2016). *Haber Bülteni*, Sayı:21530. Alınan yer <http://www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=21530>
- TÜİK (2017). *Haber Bülteni*, Sayı:24590. Alınan yer <http://www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=24590>
- TÜİK, (2017). *Basın Odası Haberleri*, Sayı:8/2017. Alınan yer http://www.tuik.gov.tr/basinOdasi/haberler/2017_08_20170215.pdf
- TÜİK (2018). *Haber Bülteni*, Sayı:27612. Alınan yer <http://www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=27612>
- TÜİK (2019). *Haber Bülteni*, Sayı:30599. Alınan yer <http://www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=30599>
- TÜRSAB (2018). *Turizmin Ekonomideki Yeri*. Alınan yer https://www.tursab.org.tr/tr/turizm-verileri/istatistikler/turizmin-ekonomideki-yeri/dis-ticaret-aciklarini-kapatmada-payi_916.html
- UNWTO (2017). *Tourism Highlights 2017 Edition*. Alınan yer <https://www.e-unwto.org/doi/pdf/10.18111/9789284419029>
- UNWTO *Tourism Highlights 2018 Edition*. Alınan yer <https://www.e-unwto.org/doi/pdf/10.18111/9789284419876>